

ЗМІСТ

ВСТУП.....

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ У ДОСЛІДЖЕННІ ФЕНОМЕНУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Аналіз основних понять, що характеризують агресивну поведінку у зарубіжній і вітчизняній психології.....

1.2. Трактування природи та детермінації агресивної поведінки науковцями різних психологічних шкіл.....

1.3. Психологічні особливості проявів дитячої агресії в поведінці.....

Висновки до першого розділу.....

РОЗДІЛ ІІ. СПОСОБИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Проблема профілактики, контролю та корекції агресії у психологічній літературі.....

3.2. Організація роботи з психопрофілактики агресивної поведінки дітей дошкільного віку.....

Висновки до другого розділу.....

ВИСНОВКИ.....

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

Актуальність дослідження. На кожному етапі розвитку суспільства визначається коло першочергових проблем, що мають бути вирішені фундаментальною наукою у зв'язку з новими, чи такими, що стали особливо важливими потребами практики. У всьому світі відзначається зростання насильницьких дій різного масштабу.

Вкрай гострою є проблема зростання дитячої злочинності, насилля до дітей, агресії у сімейних взаєминах (Р. Фелсон, Н. Руссо, Дж. Паттерсон, К. Бютнер, О. П. Лящ). Частими стали прояви демонстративно-зухвалої поведінки, цинізму, негативізму у міжособистісних відносинах.

Діти ростуть у час стрімких змін і руйнування стереотипів, коли усталені моральні норми ще не сформовані. В зарубіжній науковій методології та практиці агресивна поведінка людини розглядається в рамках інстинктивістського (З. Фрейд, К. Лоренц та ін.), біологічного (В. Гесс, Р. Джекобс, С. Меднік, Д. Олдс та ін.), фрустраційного (Дж. Доллард, Л. Дуб, Н. Міллер та ін.), когнітивного (Л. Берковіц, Л. Ерон, Д. Зілманн, Л. Х'юсманн та ін.), соціального (А. Бандура, А. Басс, Р. Берон, Д. Річардсон, Б. Крейхі та ін.) підходів, кожний з яких подає своє трактування агресії та агресивної поведінки.

У сучасній психології проблема агресії висвітлена в працях С. М. Єніколопова, Л. Ю. Іванової, А. А. Налчаджяна, Н. О. Ратінової, А. О. Реана, Т. Г. Рум'янцевої, І. О. Фурманова, О. В. Хреннікова, В. П. Павелківа, О. Б. Бовть.

Механізми виникнення агресивної поведінки у зв'язку з конфліктами вивчали М. Д. Белей, Г. С. Васильєва, В. В. Ковальов, М. Д. Левітов, Г. В. Ложкін, Є. Р. Романін. Дослідженням емоційної сфери агресивних осіб займалися В. К. Вілюнас, Б. І. Додонов, К. Ізард, Д. Зільман.

Згідно з результатами лонгітюдних досліджень, агресивна поведінка є відносно стабільною у часі, тому очікувати, що вона поступово перейде в площину суспільно сприйнятної, є помилковим (О. О. Мізерна). На думку психологів (Л. І. Божович, С. Д. Максименко, А. О. Реан, Є. О. Смірнова, В. М. Холмогорова, В. У. Кузьменко), дошкільний вік є важливим для формування і закріплення різних поведінкових актів.

Деструктивні реагування характерні для більшості дошкільників, але із засвоєнням правил і норм організації діяльності вони поступаються соціально схвальним формам поведінки. Однак, у певної категорії дітей прояви агресії не тільки зберігаються, а й розвиваються і трансформуються у стійкі риси особистості. Внаслідок цього знижується продуктивний потенціал дитини, деформується її особистісний розвиток.

Слід констатувати, що питання агресивної поведінки дітей дошкільного віку у сучасній науці залишаються недостатньо вивченими. Представлені аспекти проблеми, а також її недостатня наукова психолого-педагогічна розробка зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика».

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити причини виникнення та способи закріплення агресивної поведінки дітей дошкільного віку і визначити дієві засоби її попередження. Відповідно до поставленої мети дослідження визначено такі завдання:

- 1) проаналізувати і систематизувати теоретичні підходи до психологічної проблематики феномена агресивної поведінки;
- 2) виявити чинники, які сприяють виникненню і закріпленню агресивних проявів у дітей дошкільного віку;
- 3) емпірично дослідити психологічні особливості особистості дошкільників із агресивною поведінкою;

4) розробити та експериментально перевірити ефективність програми психопрофілактики агресивної поведінки у дошкільників.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дошкільників.

Предмет дослідження – особистісні та соціально-психологічні причини виникнення агресивної поведінки у дітей дошкільного віку та її профілактика.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ У ДОСЛІДЖЕННІ ФЕНОМЕНУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Аналіз основних понять, що характеризують агресивну поведінку у зарубіжній і вітчизняній психології

Складність і багатозначність проявів агресивності призводять до того, що в науці на сьогодні відсутнє чітке трактування і визначення цього поняття. Для осмислення природи людської агресивності необхідно перш за все, уточнити зміст і значення поняття «агресія», оскільки цей термін сьогодні досить часто використовується в широкому контексті і тому потребує однозначного визначення.

Вивченням агресії займаються представники різних наук: біології, соціології, психології, психіатрії та ін., кожна з яких виявляє в цьому феномені фактори, які є специфічними саме для цієї науки. Людська агресивність відноситься до класу явищ, які можуть бути вивчені тільки за допомогою об'єднаних зусиль природничих і соціальних дисциплін, оскільки людина є біопсихосоціальною істотою.

Так, в рамках ряду природничих наук (біології, біохімії, нейрофізіології, психогенетики і т.д.) були зроблені відкриття, що дозволили почати систематичне вивчення глибинних причин агресивної поведінки: її біологічних факторів та їх впливу на поведінку індивіда. Значні успіхи були отримані в результаті знаходження локалізації центрів, які впливають на виникнення і зниження агресивних реакцій [9]; виявлений зв'язок агресивної поведінки з функціонуванням ендокринної системи.

Біологи [7] при описуванні агресії акцентують увагу на її цілях і функціях – адаптивних і не адаптивних; нейрофізіологи і психофізіологи вивчають нервові механізми, порушення їх функціонування, що лежать в основі агресивної поведінки [1]; психіатри збирають дані про агресію у людей із серйозними порушеннями психіки [5]; соціологи, соціальні та

політичні психологи, криміналісти досліджують суспільні умови, що породжують і підтримують такий вид поведінки [3].

Протягом багатьох століть різні вчені намагались зрозуміти чому люди діють агресивно і що слід застосовувати для того, щоби запобігти чи взяти під контроль таку деструктивну поведінку. Зокрема, такі спроби робилися ще задовго до того, як психологія виокремилась у самостійну галузь науки – філософами, релігійними мислителями [14, 15].

Так, у стародавній філософії ми знаходимо різні точки зору на проблему агресивності. Китайський філософ Мен-Цзи вважав, що людина народжується доброю, і примушувати її скоювати зло означає змушувати людину зробити щось неприродне для неї. Він говорив: «Людяність – це серце людини, бо вона добра за своєю природою» [1].

Проте, інший китайський мислитель Сюнь-Цзи [15] висловлює протилежну точку зору: «Людина має злу природу». В той же час у Талмуді, священній книзі іудеїв, описується, що публічна образа людини рівносильна вбивству, а у Біблії вбивство, самогубство, наклеп можна вважати першою спробою класифікувати агресивну поведінку.

Звісно, будь-яка релігія не сприймає агресивність як властивість особистості, й засуджує готовність особистості до агресивної поведінки. Зенон, Клеанф, Сенека, Епіктет, Марк Аврелій говорили, що людина народжується розумною, вільна духом зі зникненням із душі прагнень до докору подібних собі, з чого випливає будь-яке зло, бо людина народжується, прагнучи нести добро у цей світ.

Людина народжується доброю і розумною, і якщо в ній розвиваються «дурні» схильності, то причиною є погані обставини, погане виховання і погані приклади [9]. У новий час філософія та наука пропонували широкий спектр підходів до вивчення проблеми людської агресивності – від природної схильності до насильства [3] (Т. Гоббс) до поглядів про вирішальну роль соціокультурного оточення (концепція

«tabula rasa» Дж. Локка) або географічно-кліматичних умов [14] (Ш.-Л. Монтеск'є).

Зокрема Джон Локк [4] доводив, що людина при народженні – це «чиста дошка» («tabula rasa»). Його точка зору витікала із емпіризму, згідно якого все, що ми знаємо, як поведимось – є результатом нашого досвіду, котрий отримуємо через органи чуття. Тому ніщо не є «вбудованим», крім основних біологічних процесів, що дозволяють нам розвиватись та функціонувати.

У ХХ столітті його думку уточнив Дж. Уотсон – представник біхевіористичного напрямку психології. Він вважав, що будь-яку дитину може перетворити, за своїм бажанням, у хорошу чи погану людину за умови певного контролю над зовнішнім довкіллям. З точки зору класичного біхевіоризму, ми є пасивними суб'єктами і нас формує оточуюче довкілля.

Поміж тим, емпірик Т. Гоббс [3] припустив, що людям від народження властивий егоїзм і вони потребують формувального впливу оточення і контролю аби стати членами суспільства. У концепції Т. Гоббса обстоювалась ідея, що люди володіють егоїстичними мотивами до виживання, сексу та агресії і що у поведінці людини немає нічого позитивного та альтруїстичного.

Таким чином, людська діяльність вимагає постійного утримання під контролем її егоїстичних внутрішніх мотивів і бажань. Тут переважав підхід, згідно з яким агресія оцінювалась як поведінка, що суперечить позитивній сутності людини. А.Рєан визначив його як етико-гуманістичний підхід [19].

Ч. Дарвін [3] розглядав винищення представників свого або чужого виду (що власне і є агресією) як один із механізмів природного відбору і самозбереження живих істот. У творчості Ф. Ніцше [19] тема агресії та агресивності є однією із головних і має суперечливий характер. Зокрема, з

одного боку, агресію у вигляді війн філософ вважав як засіб саморозвитку та самореалізації сильної особистості.

На його думку, у війні важливий не результат, а сам процес. З іншого боку, «жорстокі люди повинні розглядатись як ступені колишніх культур, що збереглися... Вони показують чим ми всі були...».

В японській етико-філософській думці спостерігається схожість поглядів та оцінок агресії із поглядами Ф.Ніцше. Зокрема, у трактаті Ямамото Цунетомо «Хагакуре» [17] міститься пропаганда як агресивної поведінки самурая («Призначення чоловіка – мати справу з кров'ю»), так і аутоагресивної.

У кінці XIX століття розвиток природничих і гуманітарних наук дав поштовх виокремленню психології у окрему науку. Це обумовило новий погляд на агресію, згідно якому вона здатна виконувати і позитивну, і негативну функції. Зокрема, Ч. Ломброзо звернув увагу на взаємозв'язок певних антропологічних та психологічних характеристик особистості, які, в певному поєднанні, формують у людини схильність до злочинної, в тому числі й агресивної, поведінки [5].

Г. Тард [15], Е. Дюркгейм [3] в якості детермінант злочинної поведінки, вказували на соціальні чинники. Перший – на механізм «наслідування», інший звертав увагу на явище «аномії», тобто нормативну «розрегульованість» суспільства, коли певні соціальні норми перестають виконувати свою роль. В цей час агресію пояснювали тільки як інстинкт. Проте перші наукові пояснення феномену агресії виявились «надуманими» і спрощеними.

У. Джемс [5] стверджував, що агресивну поведінку спричиняє інстинкт ворожості, а В. Мак-Даугалл вважав, що інстинкт агресивності є одним із 20, виділених ним, основних інстинктів людини. Перш ніж вивчати причини виникнення агресивності слід розрізняти такі поняття як «агресивні дії», «агресія», «агресивна поведінка», «агресивність».

Агресивна дія – це прояв агресивності як ситуативної реакції. Якщо агресивні дії повторюються періодично, то в такому випадку ми говоримо про агресивну поведінку. Про агресивну поведінку, тобто про відкриті зовнішньо виражені дії, зазвичай говорять психологи-біхевіористи [1].

Агресивність – це ситуативний, соціальний психологічний стан безпосередньо перед чи під час агресивної дії [3]. Однією з головних проблем у визначенні агресії є те, що цей термін може пояснювати велику кількість дій. Термін «агресія» походить від лат. «agreddi» – напад, проте він не має загально прийнятої дефініції, хоча широко його використовують у різних контекстах.

Спочатку розглянемо та проаналізуємо визначення агресії у ряду енциклопедичних та довідкових видань. Так, у «Критичному словнику психоаналізу», автором якого є Ч. Райкрофт, агресія розуміється як гіпотетична сила, інстинкт або першопричина, яка є збудником ряду дій і почуттів. Вона часто розглядається як антитеза сексу та лібідо, і в цьому випадку позначає руйнівні потяги. В. Зінченко, Б. Мещеряков [14] пояснюють агресію як мотивовану деструктивну поведінку, що суперечить нормам співіснування людей у суспільстві, наносить шкоду об'єктам нападів, приносить фізичну шкоду людям або викликає в них психологічний дискомфорт.

Агресивність, згідно А. Маслоу, не інстинкт, а інстинктоїдна потреба – подібна інстинкту. В якості інстинктоїдних він розумів властивості особистості, які не зводяться до інстинктів, але мають визначену природну основу. Серед трактувань агресії з позиції соціального феномена слід відмітити наступне. Деякі дослідники під агресією розуміють активність адаптивного характеру. Наприклад, Ф. Аллан [26] описує її як внутрішню силу (не пояснюючи її походження), що дає людині можливість протистояти зовнішнім силам.

1.2.Трактування природи та детермінації агресивної поведінки науковцями різних психологічних шкіл

А. Реан [13; с. 3] виділяє два основні підходи до феномена агресії: етико-гуманістичний і еволюційно-генетичний. Перший представлений у гуманістичній психології, екзистенціальній і гуманістичній філософії, а також у педагогічних теоріях, що базуються на їх основі, і на основі християнської концепції людини.

Еволюційно – генетичний підхід об'єднує різні концепції, починаючи від теорій виживання виду і психобіологічної адаптації індивіда й закінчуючи концепціями соціальної адаптації особистості. Л. М. Семенюк [14] виділяє 4 основні підходи до вивчення причин агресії у людини: етологічний, психоаналітичний, фрустраційний, біхевіористичний. Однак, це не повна класифікація: відсутня група фізіологічних і соціальних теорій.

Згідно цим теоріям, агресивність пов'язана з підвищеною збудливістю нервової системи при слабкій дії активного гальмування, тобто з порушенням балансу між процесами збудження і гальмування. Як показали дослідження І. П. Павлова [18], фізіологічний механізм неадекватних нейропсихічних реакцій полягає у «зриві» коркової діяльності, що викликається в результаті ускладненої життєвої ситуації «помилкою» збудливого і гальмівного процесів, причому генеза такого стану в значній мірі визначається особливостями особистості.

В силу існування межі витривалості, навіть, у людини сильного типу при надмірній кількості психотравмуючих факторів може відбутись такий «зрив», що проявляється в якісній зміні поведінки, зокрема, виникнення агресивних реакцій.

К. Мойєр [103] говорить, що «людський мозок містить вроджені нейросистеми, які в стані активності при наявності особливих збудників викликають агресивну поведінку стосовно цих збудників...». В якості

доказу автор наводить дані експериментів, в ході яких дослідники викликали спалахи агресії у кішок і щурів, застосовуючи електрошок для збудження особливих ділянок мозку тварин, а також через хімічне подразнення окремих частин гіпоталамуса.

Прояв агресивної поведінки у людини, згідно трактувань К. Мойєра, може залежати від спадкових та ендокринних впливів, наявності пухлини в мозку, хімічного складу крові; від настрою та початкового стану нейросистеми. «Тільки, коли ці системи знаходяться в стані активності й одночасно є в наявності певні зовнішні стимули, тільки тоді людина буде діяти агресивно» [10].

Згідно поглядів V. Mark & F. Ervin [12] – прихильників так званої теорії фізіологічних маніпуляцій, у людини, як у тварин, є вроджені нейроендокринні системи – специфічні фізіологічні субстрати, активація яких викликає ворожі, насильницькі форми поведінки. Наприклад, є певна частка мозкової тканини, що відповідає за агресивну поведінку. При її видаленні чи пошкодженні агресивна активність різко падає.

Вважається також, що одні гормональні структури підвищують чутливість нервової системи до агресії, а інші знижують. У різних національностей, культурах вчені спостерігають гормональний вплив на формування агресивної поведінки людини. Monti, Brown & Carriveau [21] дійшли висновку, що агресивна поведінка не пов'язана із рівнем тестостерону, Christiansen & Knussman вважають, що рівень андрогенів має пряме відношення до домінування.

Розходження проявляється навіть всередині самих досліджень: зокрема Perski, Smith & Basu виявили, що виражений зв'язок між рівнем тестостерону та ступеню агресивності проявляється у молодих чоловіків у віці 17–28 років, але не старших 31–66 років. 24 D. Olweus [14] відмітив існування значної кореляції між рівнем тестостерону та ступеню вираженості фізичної та вербальної агресії (із врахуванням власної оцінки

людини своєї поведінки). Вчений зазначив те, що найбільша кореляція існує у тих випадках, коли визначається ступінь відповіді на провокацію чи терпіння у ситуації фрустрації (схема 1.1):

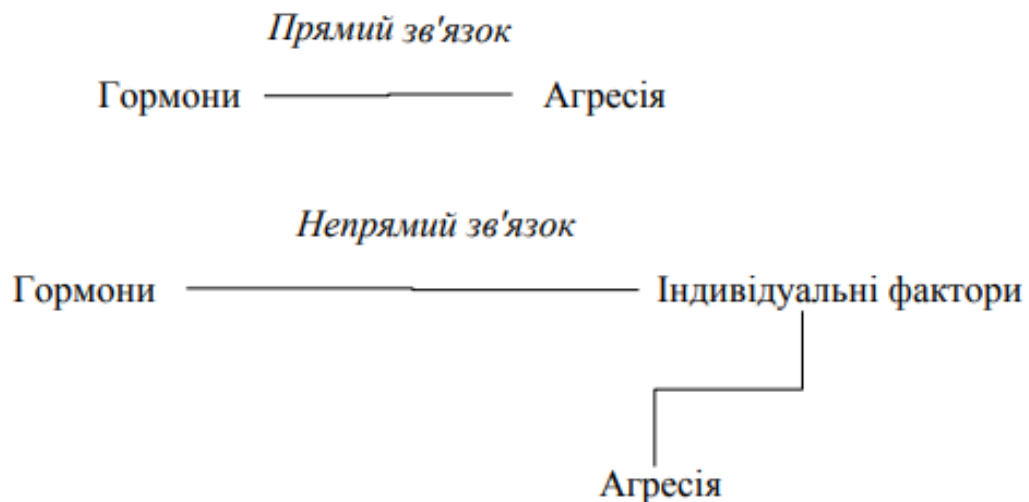

Схема 1.1. Різниця у впливі тестостерону у випадку спровокованої та неспровокованої агресії

D. Olweus [14] вважає, що спровокована агресія пов'язана із рівнем тестостерону. Окрім прямої дослідник виділяє непрямий зв'язок між рівнем тестостерону і неспровокованої агресії, а саме, вважає, що високий вміст гормону у крові зазвичай поєднується із заниженою здатністю переносити фрустрацію (схема 1.2.).

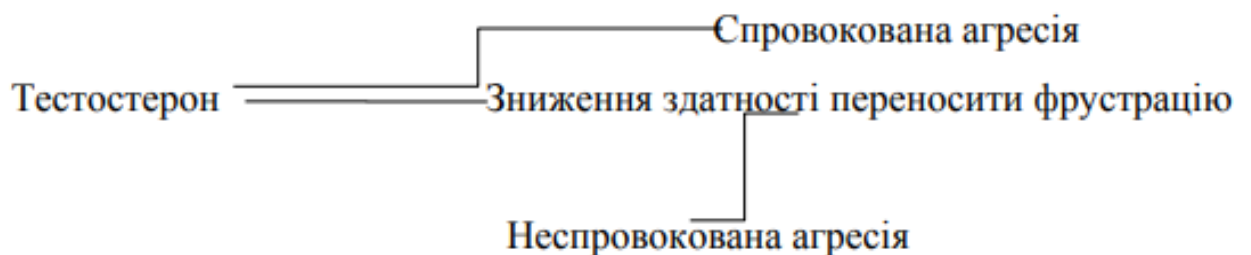

Схема 1.2. Взаємозв'язок впливу тестостерону на спровоковану та неспровоковану агресію із заниженою здатністю переносити фрустрацію

Як бачимо, вплив тестостерону проявляється по-різному у випадку спровокованої та неспровокованої агресії. Хоча гормон непрямо сприяє

розвитку спровокованої агресії, водночас він знижує здатність індивіда переносити фрустрацію, тим самим сприяючи посиленню неспровокованої агресії.

Як стверджують Р. Берон та Д. Річардсон [21; с. 237] існує чіткий зв'язок між рівнем тестостерону та агресивністю. Хоча фактів, що це підтверджують достатньо, але прямих даних, які підтверджують гіпотезу про вплив гормонів на формування агресивної поведінки, майже немає.

Представники різних психологічних теорій агресії теж прагнули зрозуміти її природу, дослідити значення і смисл даного поняття на основі тільки одного якогось фундаментального механізму. В ролі таких пояснюючих медіаторів виступали інстинкти, танатос, фрустрація і т.д.; пізніше – інструментальне научіння, гнів, генетичні аберації, когнітивне научіння.

До кінця 70-х - початку 80-х років XX ст. у психологічних, соціально-психологічних дослідженнях чітко визначилась тенденція до аналізу даного феномена на більш високому інтегративному рівні. Пояснюючи агресивність як явище з різних теоретичних позицій, дослідники пропонували і взаємовиключні теоретичні моделі, що передбачають або природну (інстинкти), або соціальну (суперечність і протидія засвоєних норм), або теологічну (спокуса, гріховність), або еклектичну детермінацію.

Різнорівневий підхід до аналізу агресивних проявів допускає і фізіологічні джерела, і психофізіологічні, і діяльнісні – перетворюючі та власне особистісні. У психологічній теорії, що пояснює природу агресивності, існують три відмінних один від одного підходів: інстинктивістська, теорія фрустрації та соціального научіння.

Всі вони відображають погляди та емпіричний досвід конкретних дослідників і психологічних шкіл різних часів. Одним із основоположником цієї теорії, є З. Фрейд [16]. Він пояснював агресію як

результат постійного конфлікту між саморуйнуванням і самозбереженням. Також вважав, що в людині існує два найбільш потужних потяги: сексуальний (лібідо) та інстинкт смерті (танатос).

Перший розглядав як прагнення пов'язані з творчими тенденціями у поведінці людини: любов'ю, піклуванням, близькістю. Другий, як такий, що несе в собі енергію руйнування, його завданням є «призводити все органічно живе до стану неживого». Це злоба, ненависть, деструктивність.

На думку А. Маслоу [4], людська жорстокість, агресивність представляють вторинні, реактивні феномени, їх породжують незадоволеність базових потреб. За будь-яким проявом людської ворожості лежить певна причина. Але мотиви, навіть у сукупності, не можуть стати єдиною причиною агресивної поведінки.

К. Роджерс [13], узагальнюючи свій психотерапевтичний досвід, дійшов висновку, що відхилення в розвитку особистості є результатом порушення конгруентності відмови від самоактуалізації та індивідуалізації. Якщо людина не навчиться контролювати свої імпульси, вона дійде до руйнування себе та інших.

Участь особистості в діяльності по саморегуляції психологічного і фізичного контролю – веде до гармонії з собою та іншими. Найбільш важливими нам здаються положення концепції К. Роджерса про те, що людина, будучи вільною, прагне до позитивних змін, особистісного зростання, а не навпаки.

1.3.Психологічні особливості проявів дитячої агресії в поведінці

У попередньому підрозділі було описано основні теорії, що пояснюють природу агресії людини з різних точок зору. Дані теорії лиш надають спроби висвітлити детермінанти агресії в цілому, і велика їх частина не звертають увагу на конкретні фактори та соціальні ситуації, котрі сприяють як виникненню, так і стримуванню агресії.

Зокрема, думка про те, що агресія є вродженим інстинктом чи генетично обумовлена, мало корисна в частині розуміння причин прояву конкретної агресивної поведінки дошкільника, і також не пояснює те, як попередити та виправити їхню підвищену агресію. Тоді як володіння факторами, що сприяють виникненню агресивної поведінки у дітей дошкільного віку, дозволяє не тільки набагато точніше виявити джерело агресії дитини, мати уявлення про механізми виникнення та закріплення агресивної поведінки, а й будувати більш ефективні психопрофілактичні програми.

Проблема агресії у дитячому віці є актуальною за сучасних умов. Дитяча агресивність зачіпає не тільки навколишніх людей – батьків, вихователів, учителів, однолітків, вона, насамперед, створює труднощі і для самої дитини у її взаєминах з оточуючими. Агресивність не є чимось незначним, адже «прояв дитиною агресії є наслідком у неї якогось серйозного неблагополуччя у ході її розвитку» [18].

Агресивність визначає не тільки сьогоденне становище дитини у системі суспільних зв'язків та взаємин, її вплив на розвиток особистості носить більш довготривалий характер. Лонгітюдні дослідження свідчать, що агресивність достатньо стабільна у часі, й велика ймовірність того, що агресія у дитинстві може перейти у стійку асоціальну чи антисоціальну поведінку у підлітків та юнаків [11].

Так, встановлено, що діти, які у 8-літньому віці відрізняються високим рівнем агресивної поведінки і тенденцією уникати соціальних

контактів, в подальшому відчують труднощі в навчальній діяльності, мають слабкі успіхи у школі та низький рівень інтелектуального розвитку, погано адаптуються.

Труднощі, які відчують такі особи, пояснюються характерним для них негативним самосприйняттям, перебільшенням можливих невдач, гальмуванням активності [17]. Агресивність у дитячому віці впливає не тільки на взаємини з оточуючою дійсністю, але й визначає загальний розвиток особистості, її різних сторін. Перші спроби пояснення розвитку агресивності у дітей були здійснені у психоаналізі.

Агресія виникає у тих випадках, коли виникає загроза, реальна чи уявна, для «Я» дитини. Застосовуючи агресію, вона намагається оволодіти тривогою, яку відчуває, з приводу очікуваного покарання від тих осіб, на яких спрямована агресія. Основним механізмом прояву агресивності, на думку А.Фрейд, виступає «ідентифікація з агресором», коли «дитина інтроектує деякі характеристики об'єкта і тим самим асимілює вже перенесене нею переживання тривоги. Втілюючи агресора, приймаючи його атрибути чи імітуючи його агресію, дитина перетворюється з того, кому погрожують, у того, хто погрожує» [16].

Агресивні прагнення дитини, таким чином, носять попереджувальний характер стосовно об'єкта тривоги. Ідея про те, що в основі дитячої агресії лежить страх, поділяється багатьма психоаналітиками. Зокрема К. Бютнер [20] називає дві причини агресії, які найчастіше зустрічаються у дитячому віці: «По-перше, це страх бути травмованим, бути ображеним, піддатись нападу, отримати пошкодження. І чим сильніша агресія, тим, імовірно, сильніший страх за нею стоїть. Цей страх може корінитись у переживаннях, пов'язаних з минулими травмами, які при цьому можуть і не згадуватись.

По-друге, це пережита образа, або душевна травма, чи самий напад». В дитячому віці несвідомі агресивні імпульси проявляються не прямо,

знаходячи свій прояв у фантазіях та іграх дітей, зміст яких може аналізуватись з метою виявлення захисних механізмів, які застосовує «Я» дитини [16]. Саме дитячими психоаналітиками А. Фрейд і М. Клайн було запропоновано використовувати ігрову техніку в якості засобу аналізу та терапії. Г. Паренс [12], також дотримуючись психоаналітичних поглядів на природу дитячої агресії, виходить з того, що «реакція у вигляді агресивної поведінки, імовірно, запускається у дію вродженими механізмами, певною внутрішньою мотивуючою силою».

З перших днів життя у дитини проявляється агресія, котра носить конструктивний характер і представляє собою активність, спрямовану на дослідження оточуючого світу, самоствердження та вдосконалення свого досвіду. Другий тип агресії – деструктивна агресія – виникає тільки в результаті сильних неприємних переживань. На відміну від конструктивної агресії, деструктивна не проявляється відразу ж після народження, а виникає тільки при переживанні дитиною надмірного незадоволення (надмірного болю чи дистресу).

Виникнення незадоволення, злості та ворожості Г. Паренс пов'язує із фрустрацією потреб і прагнень дитини. На певному етапі психічного розвитку існують основні потреби, які повинні бути задоволені. Придушення чи фрустрація актуальних, згідно психоаналітичної теорії дитячого розвитку, для даного вікового періоду, потреб може призвести до агресивності. Для немовлят такими потребами є потреба в увазі, турботі, любові. У дітей 1,5–3 років вибухи агресії викликає фрустрація потреби у свободі та прагнення до автономії.

Детально аналізуючи формування, розвиток і закріплення агресивної поведінки дітей дошкільного віку, вважаємо за доцільне розглянути наступні групи факторів: зовнішні – фактори мікросередовища, характер та систему сімейного виховання, фізичні умови оточуючого середовища.

Висновки до першого розділу

1. Те, що за останні десятиліття, інтерес до проблеми людської агресивності не спадає, навпаки, зростає, свідчить про її актуальність. Тим не менш, все ще залишаються недостатньо вивченими такі важливі для педагогічної практики аспекти, як виявлення сукупності факторів, що обумовлюють агресивну поведінку дошкільників, та пошук способів її профілактики.

2. Окремий прояв агресивної поведінки обумовлений складною взаємодією біологічних (гормони, соматичний стан здоров'я), фізичних (атмосферний тиск, температура повітря, забрудненість навколишнього довкілля), хімічних (тютюнопаління, викиди в атмосферу оксиду вуглецю двигунами внутрішнього згорання та промисловими підприємствами), психологічних та соціальних детермінант, а також не останню роль у формуванні агресивної поведінки відіграють ситуативні фактори (виникнення надмірних звукових коливань, тіснява у приміщеннях тощо).

3. Провідними факторами виникнення агресивної поведінки дошкільників є соціально-психологічні – несприятливий емоційний мікроклімат у сім'ї, низький рівень соціальної адаптації, статус дитини у середовищі однолітків; індивідуально-психологічні – емоційна нестабільність, не сформованість навиків самоконтролю поведінки. Дані фактори виступають передумовою функціонування особистості дошкільників, що проявляють агресивну поведінку.

4. Узагальнення результатів дослідження, що викладені у даному розділі дозволяють зробити припущення про сукупність специфічних індивідуально-особистісних і соціально-психологічних особливостей та передумов функціонування особистості агресивних дошкільників, що утворює певний симптомокомплекс, який має специфічні особливості для дитини.

РОЗДІЛ II. СПОСОБИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Проблема профілактики, контролю та корекції агресії у психологічній літературі

Питання попередження та корекції дитячої агресивності висвітлюється у небагатьох наукових працях. Як правило, мова йде про корекцію та профілактику у підлітковому віці. Порівняно із літературою, присвяченою вивченню факторів та умов, що призводять до розвитку агресивності у дитячому віці, значно менше зустрічається опис розробок, спрямованих на профілактику та подолання агресивних проявів у дітей.

У зарубіжній психотерапевтичній практиці накопичений певний досвід корекції дитячої агресивності, котрий багато в чому залежить від теоретичних поглядів на природу даного феномену. Проблема стримування агресії виникла давно. Ще у 17 ст. Т. Гоббс вважав, що агресія як поведінкова реакція вимагає, в кінцевому рахунку, певного обмеження та строгого контролю [30].

У психології як наука, існує багато методів корекції агресії. Т. Г. Румянцева [14] стверджує, що визначальне місце у вирішенні проблеми контролю агресії належить розумінню самої природи даного феномену. Розглянемо основні підходи до стримування й попередження агресії та агресивної поведінки. Як відомо, виникненню, прояву та закріпленню агресивної поведінки сприяє чимало факторів різного характеру. Проте, незважаючи на те, які детермінанти викликають агресивність у кожному конкретному випадку, науковців давно цікавило питання про можливість як тотального так і індивідуального контролю, регуляції, розрядки, а також попередження.

З цього приводу висувались різні точки зору: від спрощеного розуміння вирішення даної проблеми до заперечення будь-якої можливості керувати агресією людини. Зокрема, згідно К. Лоренцу [6], природа

людської агресивності інстинктивна, проте, існує механізм, котрий забороняє умертвіння собі подібних. Крім того, у людини в процесі еволюції сформувалось і закріпилось лише слабе стримуюче начало внутрішньовидової агресії, на відміну від сильних тварин-хижаків.

Поява зброї масового знищення, на думку вченого, призвела до того, що на даний час виживання людського виду опинилась під загрозою. Можливості убивства зросли, а заборони залишились слабкими. Ці положення концепції Лоренца, що представляють собою теорію інстинктивного гальмування агресії, ще більше обґрунтовують його погляд на детермінанту агресії та агресивності, як на інстинкт, що еволюційно закріпився і став однією із особистісних властивостей людини.

Р. Ардрі [17] також вважає, що джерела усіх проявів агресії, котрі закладені в біологічній природі людини, є вродженими. «Людина генетично запрограмована на здійснення насильницьких дій, вона безсила проти інстинктів власної природи, які незворотно призводять її до соціальних конфліктів та боротьби» [13].

Закон «інстинктивної агресії», таким чином, стверджує вродженість агресивних проявів людини і незалежність їх від будь-яких соціальних та культурних змін у суспільстві. К. Лоренц [6] та З. Фрейд [16] були близькими у поглядах на наслідки пригнічення агресивних імпульсів: фрустрація агресивного інстинкту змушує страждати кожного і це певною мірою робить усіх психопатами; агресія, що не знаходить виходу назовні, будучи витісненою, призводить до важких пошкоджень та невротизації.

Тому основний шлях корекції агресивності у рамках психоаналізу та етологічної теорії – вихід агресивних імпульсів соціально прийнятним способом: у К. Лоренца – це ритуали, у З. Фрейда – гра. Чимало робіт присвячено проблемі розрядки агресії на різного роду об'єктах: у вигляді наприклад, ляльки, подушки, реакція під час перегляду відеофільму, розрядка у процесі спортивних змагань та ін.

Однак результати експериментальних досліджень вкрай суперечливі й підтверджують як ідею катарсису, так і протилежну концепцію – принцип стимулювання агресії (дана ідея розглядається в рамках теорії соціального навічання). Так, Г. Паренс [17] вважає, що основним шляхом подолання почуття ворожості є відреагування енергії, що накопичилась, через словесний прояв у контексті значущих та поважних взаємин дітей з батьками.

Е. Крейрн стверджує, що одне з важливих завдань – допомогти дітям усвідомити свої почуття і навчити володіти ними. Основними шляхами подолання негативних емоцій вона також вважає катарсис та усвідомлення почуттів, бажань, тобто формування свідомої регуляції поведінки. Таким чином, при розгляді агресії як вродженого інстинкту, міри його контролю зазвичай пов'язувалися з катарсисом, тобто з соціально прийнятними способами виходу агресивних тенденцій організму (З. Фрейд, К. Лоренц та ін.).

Проте подальші дослідження виявили обмежений характер застосування подібних методів. Біхевіористичний підхід, в рамках котрого агресія розглядається як поведінкова реакція на певний стимул, спрямований на модифікацію стимульно-реактивних зв'язків, що визначають прояви активності індивіда у зовнішньому середовищі та його взаємини з дійсністю. Сюди входить три напрями: психокорекція в рамках теорії класичного обумовлення, теорія оперантного навічання, когнітивна психологія [4].

Можливо, розрядці агресивних імпульсів сприяє спорт, як ритуалізована форма боротьби. Е. Фромм [18] вважав, що ігрова агресія, до котрої відносять спорт, не має жодних негативних мотивацій, пов'язаних з гнівом чи ненавистю. Проте в такому випадку немає й агресивних імпульсів. Імовірно, мова йде про розрядку агресії у спортивній боротьбі, причому у ролі учасника. Так, за даними досліджень,

у осіб, що спостерігали за змаганнями з агресивних видів спорту (боксу, боротьбі, хокею, футболу), відмічалось збільшення агресивності.

Згідно, А. Бассу, якщо агресія супроводжується гнівом, то вона може призвести до катарсису, а якщо не супроводжується, то навпаки, від своєї реалізації тільки підсилюється [19]. У своєму дослідженні Л. Берковіц [7] не зміг віднайти простих та неспростовних доказів ідеї про те, що в результаті інтенсивної фізичної діяльності агресія знижується. Протилежне доводить психіатр У. Меннінгер, котрий стверджує, що «змагальні ігри забезпечують задоволення інстинктивного агресивного потягу» [21].

Дж. Доллард [21] та його колеги вважали, що агресивні імпульси можуть послаблюватись тільки опосередкованим шляхом: з допомогою нападів на інших людей, що відрізняються від фрустратора, а також з допомогою будь-якої агресивної дії. На відміну від цих уявлень Л. Берковіц [7] стверджував, що у сильно фрустрованих людей агресивна спонuka може послаблюватись тільки за умови заподіяння шкоди фрустратору. Більшість свідчень, які на сьогодні отримані, не підтверджують гіпотезу катарсису.

Справа в тому, як вважає Е. Аронсон [4], що у людей агресія залежить не тільки від напруження, котре вони відчують, а й від того, про що вони думають. У більшості ситуацій насильство не знижує відповідної тенденції. Насилля породжує подальше насилля. Тут, на думку автора, діє когнітивний дисонанс – через виправдання себе і доведення вини постраждалого.

У рамках теорії соціального наuczіння, агресивність, будучи формою людської поведінки, котрої легко навчитись, відкрита для впливу через видалення умов, спрямованих на її виникнення (А. Бандура, А. Басс, Д. Зільман та ін.). Основними шляхами подолання агресії є або адекватна

протилежна модель, або заохочення чи покарання її. Так, Е. Аронсон [4] пропонує такі шляхи подолання агресії:

1. Чистий розум. Важливе чітке розуміння того, що агресія не бажана для самих себе.
2. Покарання – неефективний спосіб. Покарання агресивних моделей не знижує агресивності.
3. Схвалення альтернативних форм поведінки у випадку, коли агресія використовується як привернення уваги до себе – ефективний спосіб.
4. Наявність неагресивних моделей поведінки.
5. Формування емпатії відносно інших людей.

Як показують дані експериментальних досліджень Р. Берон [21], необхідність усвідомлення покарання суттєво підвищує індивідуальну відповідальність особистості та знижує прояви агресивності, навіть, при групових формах агресії. Однак вплив покарання на агресивну поведінку неоднозначний.

Так, згідно теорії соціального навічання А. Бандури [5], воно може сприяти як пригніченню агресії, так і її стимуляції, включаючи оволодіння агресивними формами реагування. Обмеженість та неоднозначність перелічених методів спонукали вчених до пошуку інших систем контролю агресії. Тому на початку 80-х років ХХ ст. стали популярними когнітивні та фізіологічні стратегії такого контролю.

В. Оклендер [11] виділяє чотири етапи у роботі з невідреагованими емоціями дитини. Можна розглянути ці етапи на прикладі емоції гніву.

Етап I. Необхідно обговорити з дитиною проблему гніву, про його сутність, про те як він проявляється, що його викликає.

Етап II. Слід познайомити дитину з прийнятними методами прояву пригніченого гніву. Вона дізнається про виникнення гніву і приймає свої

агресивні почуття, їй також допомагають вибрати спосіб вираження такого почуття.

Етап III. Дитині допомагають підійти до реального сприйняття почуття гніву, спонукають її до того, щоб проявляти гнів безпосередньо різними мирними способами: бити подушку, різати газету, бігати навколо дому, малювати відповідне почуття. При цьому важливо говорити з дитиною про фізичні відчуття, що пов'язані з почуттям гніву, про тілесні реакції (скорочення м'язів обличчя, шиї, шлунку, котрі можуть викликати біль). Це потрібно для того, щоб вона зрозуміла взаємозв'язок між невираженою емоцією та станом свого здоров'я.

Етап IV. На цьому етапі пропонується дати можливість дитині вступити у прямий вербальний контакт з почуттям гніву, розширити досвід прямого словесного вираження агресивних почуттів: нехай вона скаже все, що хоче сказати тому, хто її образив, нехай у символічній формі зробить те, що хотіла би зробити у реальному житті.

3.2. Організація роботи з психопрофілактики агресивної поведінки дітей дошкільного віку

Здійснення вчасної ранньої профілактики агресивної поведінки значно дозволяє знизити кількість агресивних проявів у дітей. Найбільшого ефекту можна досягнути через залучення до психопрофілактичної роботи не тільки дошкільників, а й представників їхнього мікро довкілля – друзів та однолітків, вихователів та батьків.

Таким чином, психопрофілактика робота повинна бути спрямована на три вектори роботи:

- 1) з дітьми;
- 2) з педагогами;
- 3) з батьками.

Попередження та подолання труднощів у вихованні дітей залежить від правильності аналізу психологічних факторів, які й породжують їх та обумовлюють. При організації психологічної профілактики агресивної поведінки дітей дошкільного віку слід враховувати соціальні та психологічні причини, що сприяють виникненню агресії.

Важливим є створення спеціалізованих адаптаційних програм, спрямованих на допомогу дітям в усвідомленні свого статусу, засвоєнні рольових позицій при вирішенні спірних питань тощо. Завданнями психологічної підготовки в рамках цього повинне стати формування навичок самоконтролю та саморегуляції емоційного стану у конфліктних ситуаціях.

Для дошкільників, у яких виявляються ознаки порушення функцій соціальної взаємодії, варто розробити відповідні програми різного ступеня інтенсивності та спрямованості. З дітьми доцільно проводити соціально-психологічні тренінги різних видів: тренінг соціальних навичок; тренінг корекції агресивної поведінки; тренінг навчання емпатії тощо. В індивідуальній профілактичній роботі ефективними є психотерапевтичні

бесіди, під час яких відбувається навчання пасивному способу пригнічення агресії, навчання прийомам стримування агресивних імпульсів, розвиток толерантності. Важливим є пояснення агресивним дітям прав інших людей, навчити їх співпереживати іншим.

Проте, зусилля фахівців будуть марні й не дадуть жодних позитивних результатів, якщо дитина проживає у несприятливій сімейній атмосфері. Тому діяльність психологів-практиків повинна бути спрямована на роботу, насамперед з батьками. Можливості психолога впливати на сімейну атмосферу та виховний стиль батьків насправді досить обмежені. Окрім цього, офіційно вони зазвичай не легітимізовані й часто сприймаються сім'єю як втручання в особистий світ.

Ефективнішою є робота групова з елементами тренінгу, оскільки у процесі занять дорослі мають можливість навчитись навичок адекватної взаємодії з дошкільниками. Зокрема, метою тренінгу батьківської ефективності є допомога батькам, у яких виникають труднощі у вихованні агресивних дітей. Основним напрямком такого тренінгу є створення психологічних умов для подолання певних обмежень і набуття батьками нового досвіду взаємодії із власними дітьми через практичне тренування комунікативних навиків.

Заняття можуть стати більш ефективними, якщо у них будуть залучені також і дошкільники. Робота з батьками агресивних дітей повинна включати інформування про причини та фактори, які провокують агресію, формування доброзичливого ставлення до дитини, щоб вона відчувала підтримку з їх боку. Індивідуальна та групова психотерапія, а також психологічне консультування вирішують або послаблюють батьківські конфлікти, пом'якшують особистісні риси, які сприяють схильності до жорстокого або ліберального поводження з дітьми.

У результаті просвітницької роботи батьки повинні усвідомити необхідність встановлення чіткої, послідовної та єдиної (для усіх членів

сім'ї, вихователів) системи вимог, а також її дотримуватись. При цьому караючі санкції не повинні носити агресивний характер: наприклад, дитину краще ізолювати на короткий час у тихій обстановці, що не тільки її покарає, а й сприятиме розвитку навичок самоаналізу та самоконтролю.

Головними методами виховання повинні стати терпляче роз'яснення, переконання, навчання на особистому прикладі прийнятним способом досягнення цілей, використовуючи при цьому кожен життєву ситуацію. Корисно підтримувати участь дитини у сімейних зборах та прогулянках, спільних спортивних іграх. Присутність дорослих сприяє розвитку стриманості дошкільника та конструктивному співробітництву з ними. Спостереження батьків за вчинками дитини допоможуть виявити ситуативні причини її агресивної поведінки – невдачі у навчально-виховних закладах, неприємності у сім'ї тощо.

Володіння такою інформацією дозволяє попереджувати або послаблювати агресію чи більш адекватно реагувати на неї. Схвалення дитини батьками в моменти, коли вона поводить себе ввічливо, дружелюбно, співчутливо, допоможе їй зрозуміти, що для того, аби привернути до себе увагу, можна і варто застосовувати й неагресивні форми поведінки. На жаль, досить багато проблем емоційного плану в дитини виникає через невірноваженість педагогів. Для роботи з ними, метою якої є профілактика агресивної поведінки стосовно вихованців, також можна використовувати різні види діяльності: консультування, лекції, семінари, бесіди, «круглі столи», педагогічні студії, соціально-психологічні тренінги.

Досить ефективними виявляються, зокрема педагогічні студії, оскільки навчання у них відбувається майже одночасно на трьох рівнях: теоретичному, методичному та технологічному [13]. Достатньо ефективними можуть стати розвиваючі семінари, практичні заняття та соціально-психологічні тренінги, метою яких є тренування навичок

партнерського спілкування. Робота у групах особистісного зростання допомагає педагогам звільнитись від емоційних блоків, підвищити рівень емпатійності, вирішити свої проблеми, що раніше не усвідомлювались та викликали емоційний дискомфорт, і це, у свою чергу, відображалось на взаєминах з оточуючими, насамперед, з дітьми.

Висновки до другого розділу

1. Аналіз літератури з проблеми агресії дозволив зробити висновок, що дослідників усього світу гостро цікавлять питання пошуку способів профілактики, розрядки, контролю, корекції, агресивних реакцій особистості. Серед найбільш поширених – теорія катарсису, когнітивні теорії та техніки, методи фізіологічних маніпуляцій тощо.

2. Розробка та впровадження цілісної системи психопрофілактичних заходів дозволить підвищити ефективність роботи практичного психолога з дітьми, які проявляють агресивну поведінку, при умові одночасної її реалізації у трьох напрямках: з дітьми, їх батьками та педагогами.

ВИСНОВКИ

Вивчення агресивної поведінки дітей дошкільного віку та її попередження дозволяє зробити наступні висновки. Аналіз наукової літератури з проблем агресії, агресивності та агресивної поведінки свідчить про існування багатьох наукових концепцій, що трактують формування та розвиток даного явища.

Основними теоріями, що пояснюють феномен агресії є:

- 1) вроджений інстинкт індивіда;
- 2) теорія фрустрації, де агресію розглядають як результат стану фрустрації;
- 3) теорія соціального наuczіння, яка трактує агресію як засвоєння поведінки в процесі соціалізації через спостереження певного способу дій.

У роботі агресивна дія розглядається як прояв агресивності, як ситуативна реакція; агресивність – як ситуативний, соціальний психологічний стан безпосередньо перед чи під час агресивної дії; агресія – мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам співіснування людей у суспільстві, наносить шкоду об'єктам нападів, приносить фізичну шкоду людям або викликає в них психологічний дискомфорт.

Відповідно, агресивну поведінку ми розуміємо як агресивну дію, що періодично повторюється з метою задоволення власних потреб через заподіяння шкоди.

Основними причинами, що обумовлюють агресивну поведінку визначено: біологічні (гормони, гени, які мають відношення до агресивної поведінки, соматичний стан здоров'я), фізичні (атмосферний тиск, температура повітря, тіснява у приміщеннях), хімічні (тютюнопаління, вживання психотропних речовин суб'єктами агресивної поведінки), психологічні (низька самооцінка, високий рівень тривожності,

несформованість навиків самоконтролю поведінки, психічні відхилення, психоемоційні перенапруження), соціальні (неадекватний тип батьківського ставлення, негативний вплив сиблінгів).

Останні два фактори є визначальними у формуванні агресивної поведінки дітей дошкільного віку.

Агресивна поведінка дошкільника тісно пов'язана із прагненням дитини до домінування у групі однолітків; впливом інших дітей та старших сиблінгів; несформованим авторитетом педагога; впливом найближчих родичів на соціальну адаптацію; із фрустрацією, надмірним проявом цікавості, відторгненням іншими дітьми.

Водночас, методи факторного та кластерного аналізу результатів опитування батьків агресивних дітей дошкільного віку показали, що на формування та закріплення агресії мають вплив:

- 1) жертвування особистісними інтересами заради потреб та бажань дитини;
- 2) емоційний дефіцит матері, як результат байдужості чоловіка до її потреб;
- 3) владність матері та пригнічення волі дитини;
- 4) гіпердомагання у досягненнях дітей;
- 5) гіперопіка дитини;
- 6) ліберально-поступливий тип спілкування з дитиною.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективним є вивчення впливу телебачення, комп'ютерних ігор, інтернет-сайтів на формування та розвиток агресивної поведінки дошкільника; розробку та впровадження психокорекційних та психопрофілактичних заходів для батьків з метою подолання та попередження агресії дошкільників.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард; [пер. с англ. А. Татлыбаева]. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
2. Васильєва О. Жорстоке поводження з дітьми. Профілактика та уникнення / О. Васильєва // Психолог. – 2010. – №35–36. – С. 8–11.
3. Паренс Г. Агрессия наших детей / Г. Паренс ; [пер. с англ. Л. Г. Герцик, А. В. Решетникова]. – М. : Форум, 1997. – 160 с.
4. Перлз Ф. С. Эго, голод и агрессия / Ф. С. Перлз ; [пер. с англ. Н. Б. Кедрова, А. Н. Костриков]. – М. : Смысл, 2000. – 358 с.
5. Баллон Л. Истоки характера у ребенка / Л. Баллон // Вопросы психологии. – 1990 – №5–6. – С. 129–140; 121–133.
6. Абраменкова В. В. Справочник по психологи и психиатрии детского и подросткового возраста / Ассоциация детских психиатров и психологов / В. В. Абраменкова, М. А. Белянчикова, А. Л. Битова; под ред. С. Ю. Циркин. – 2-е изд, перераб и доп. – СПб., 2004. – 896 с.
7. Белей М. Д. Основи діагностичної психології / М. Д. Белей, Л. Д. Тодорів. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2008. – 296 с.
8. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический етюд / Э. Дюркгейм. – М. : Директмедиа Паблишинг. – 2007. – 744 с. 44.
9. Емоційний розвиток дитини (Збірник психол. тестів, програми тренінгу емоційної зрілості, тренув. вправи для дітей дошк., мол. шкіл. та підл. віку / упоряд. С. Максименко та ін.). – К. : СПДФО О.П. Главняк : Мікрос. – СВС, 2004. – 111 с.
10. Основи практичної психології / [В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.] : підручник. – [3-тє вид., стереотип]. – К. : Либідь, 2006. – 536 с. 114.

11. Охрімчук Р. Багатолика агресія : [Про агресивність в шкільному середовищі] / Р. Охрімчук // Початкова школа. – 2003. – №6. – С. 4–7.
12. Аллан Ф. Азбука для родителей / Фромм Аллан. – М. : Астрель. – 2003. – 350 с.
13. Захаров А. И. Как преодолеть страхи у детей / Захаров А. И. – М., 1986. – 112 с.
14. Марк Аврелий. Размышления / Марк Аврелий. – СПб. : Эксмо. – 2008. – 416 с.
15. Жабокрицький С. В. Науково-методичні підходи до профілактики агресивних дій психічно хворих / С. В. Жабокрицький // Архів психіатрії. – 1997. – Вип. 12–13. – С. 238–241.
16. Кирейчев А. В. Ситуационные факторы агрессивного поведения / А. В. Кирейчев // Наука і освіта. – 2002. – №5. – С. 21–24.
17. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / К. Левин; [пер. с англ. И. Ю. Авидон]. – СПб. : Речь, 2000. – 408 с.
18. Мелоян А. Є. Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях / А. Є. Мелоян // Вісник ХДПУ ім. С.Сковороди. Вип. 7. – Х., 2001. – С. 126–130
19. Роджерс К. Взгляды на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс ; [пер. с англ. М. М. Исениной / под ред. Е.И. Исениной]. – М. : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
20. Романкова Л. М. Оптимізація конфліктної взаємодії в педагогічному колективі : [методичні рекомендації] / Л. М. Романкова / за ред. З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ, 2004. – 68 с.
21. Смирнова Е. О. Психологические особенности и варианты детской агрессивности / Е. О. Смирнова, Г. Р. Хузеева // Вопросы психологии. – 2002. – №1. – С. 17–26.